

Bartók István

„Betű szerint való magyarság”

Férfias kezdeményezések a középkorban

BARTÓK Zsófia Ágnes, *Egyházi férfiak magyar nyelvű szövegei: A Pray-kódextől az Érdy-kódexig*, Bp., Argumentum–ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2021 (Műhelytanulmányok, 7).

A könyv címe és alcíme pontosan megragadja tárgyának leglényegesebb elemeit. Az egyházi férfiak csoportjának körülhatárolása arra utal, hogy a munka kiegészíti Lázsz Sándornak a nőkhöz kötődő írásbeliséget tárgyaló kötetét.¹ A biológiai nemek hagyományos elkülönítése alapján akár a genderirodalom gyarapítására is gondolhatnánk, de mégsem ez a meghatározó szempont. A két munka együtt lefedi nemzeti nyelvű irodalmunk legfontosabb középkori forrásait, és ezek alapján messzemenő következtetésekre ad alkalmat.

Bartók Zsófia Ágnes információtörténeti keretben helyezi el tárgyát. A keretet már az alcím kijelöli: a két kódex nemcsak időbeli kezdő- és végpontot jelent, hanem – Horváth Iván ajánlása szerint – két információs forradalmat is:

„Az első: amikor magyar nyelven írni kezdtek. A második: amikor olvasni. A Pray-kódex korában kezdődik a könyv, amikor akadtak már magyar írók, de olvasók még nem. Az Érdy-kódexszel ér véget, amikor olyan nagyra nőtt a magyar olvasóközönség, hogy a szerzetes-szerző, a Karthauzi Névtelen, kódexét nyomdai kéziratnak szánta.” (7.)

A köztudatban a középkorhoz elsősorban a latin nyelvhasználat kötődik, a magyar nyelvű írásbeliség jóval kevésbé ismert. Bartók Zsófia Ágnes könyve éppen ennek a forrásait tekinti át, legnagyobbbrészt eddig keveset vizsgált szövegtípusok alapján. Ennek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni, hiszen alapos megfigyelésük a magyar irodalom megszületésének meghatározó körülményeire derít fényt.

Logikus módon a könyv az ajánlás és a bevezető után a források, forráscsoportok felsorolásával kezdődik. Az anyag rendszerezésének alapja az egyházi férfiak két fő csoportjának, a lelkipásztoroknak és a szerzeteseknek a munkássága. Az előbbiek esetében Bartók Zsófia Ágnes azokat a szövegeket veszi sorra, amelyeket

¹ Lázsz Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Bp., Balassi, 2016.

a papi hivatás gyakorlása során elkerülhetetlen volt magyarul megfogalmazni a későbbi századokban oly sokszor emlegetett „deáktalan kösség” számára. Az egyszerű hívek ugyanis csak anyanyelvükön érthették meg a különböző egyházi szertartásokat. Ilyen alkalom a temetés, az esketés és a gyónatás éppúgy, mint a szentmise során a prédikáció vagy az áldoztatás. Némelykor a hívek imádságaikkal maguk is bekapcsolódhattak a szertartás menetébe. A szerzetesek esetében a szerző a renden belüli szövegeket a pálosok, a bencések és a ferencesek gyakorlatában vizsgálja. Szerzetesrendek feletti szövegekként foglalkozik részletesebben Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt nyomtatott segédkönyveivel, majd a Karthauzi Névtelen posztilláskönyvével, az *Érdy-kódexszel*.

A források feldolgozása számos új eredményt hoz, egy rövid ismertetés keretei között a legfontosabbakat is éppen csak említeni lehet. Kritikatörténeti szempontból kiemelendők azok az észrevételek, amelyek a szövegalkotáshoz kapcsolódó ismeretekről árulkodnak. A magyar formulák, szakkifejezések jelenléte elsőrangú fontosságú. Az adatok egységes gyakorlat meglétét nem igazolják, de annál szemléletesebben mutatják az egyes személyek, közösségek törekvéseit az anyanyelvű megfogalmazásra. Az egyházi irodalom reprezentatív műfajai, az imádság és a prédikáció a régiség szellemi hagyatékának számottevő részét alkotják, ezért is megérdemlik figyelmünket. Formai, terminológiai szempontból mindkettő esetében bőséges adalékok példázzák a majdani kánon alakulásának előzményeit.

Imádságokra a hitélet minden területén szükség van. A kötet rendszere szerint haladva követhetjük a különböző alkalmakkor elmondandó, magyar nyelvű imádságokra utaló adatokat, amelyek sokszor magukat a szövegeket is tartalmazzák.

A temetési szertartás mikéntjére következtethetünk legismertebb nyelvemlékünkől. A *Pray-kódex Halotti könyörgésével* a pap bizonyosan magyar nyelvű imára szólítja a híveket. Hasonló példák találhatók a közgyónás szertartásában, az áldoztatásnál és a prédikáció előtt is. Olyan emlék is van, amelyik megőrizte a hívek által mondandó szavakat is. Az imára hívó formulák a későbbi, nyomtatott szövegekben is előfordulnak.

Hasonló adalékokkal szolgálnak az esketéshez kapcsolódó formulák. 1498-ból maradt fenn az első magyar nyelvű esküszöveg, amelyet a házasulandóknak kellett elismételniük a pap után, Isten segítségét kérve a boldog házassághoz.

Gyónáskor a hívő a *Confiteor* különböző változataival vezette be vagy zárta bűneinek megvallását, a fennmaradt emlékek tanúsága szerint magyarul is. Az 1515-ös veszprémi zsinati határozatokból tudjuk: ha a gyónó személy nem ismeri a latin szöveget, akkor a pappal együtt népnyelven kell elmondania. A magyar nyelvű *Confiteornak* egy rövid részlete a *Vitkovics-kódex* lelkítükrében olvasható. A Zichy család levéltárának egyik szövege a gyónási imádság távolabbi, ám az előbbi töredéknél hosszabb formáját tartalmazza. Egy 16. század közepén keletkezett ferences kéziratban fennmaradt egy magyar nyelvű feloldozási formula is.

A *Confiteor* egy változata a szentmisén nyilvánosan is elhangzott népnyelven, az áldoztatás előtt, a közgyónás alkalmával. Legkorábbi szövegét egy 1493-ban nyomtatott misekönyv kéziratos bejegyzése tartalmazza.

Az áldozást megelőző közgyónás után az Oltáriszentség kiszolgáltatását a pap magyar nyelvű imával is kísérhette, kérve Jézus Krisztust, hogy őrizze meg az áldozó lelkét az örök életre. Az Oltáriszentséghez szóló imádságoknak, az eucharisztikus imáknak papi változatai maradtak fenn. Legtöbbjük úrfelmutatáskor, áldoztatás előtt vagy áldoztatás után hangzott el.

Ismeretesek olyan imádságok is, amelyeket a pap az élőkért és a holtakért a szentmise közben magában mondott el. Ezek az úgynevezett memento-imák. Egy 1506-os domonkos misekönyvben magyar változat olvasható. Ez azért különleges, mert – ellentétben a többi imádsággal, amelyek a hívekkel való kommunikációt szolgálták – a pap magánimája volt, szerepe tehát nem indokolta az anyanyelv használatát.

A Bartók Zsófia Ágnes által hivatkozott formulák beszédes dokumentumai az alakuló magyar egyházi nyelvnek; ugyanakkor azt is mutatják, hogyan kapcsolódik az anyanyelvű kultúra az európai kereszténységhez, azaz hogyan kezdték „honosítani” a latin középkor hagyományait.

Az imádságok ismétlődő formuláihoz, felépítésükhöz képest még árnyaltabb tartalmi, szerkezeti megoldások figyelhetők meg a prédikációk esetében. Az egyes fogalmak, szakkifejezések magyarítására irányuló kísérletek mellett, hogy a lehetőségek sokféleségét mutatják, árulkodnak a középkorban elterjedt követelményrendszer, a latin *ars praedicandi* hazai ismeretéről és alkalmazásáról is. Ennek figyelembevételével – még ha szerény mértékben is, de – bizonyos fokú retorikai tudatosságról is beszélhetünk. Ez pedig fontos adalék az irodalmi gondolkodás történetéhez.

A retorikai *dispositio* körébe tartoznak *A prédikációk felosztásai: divíziók és disztinkciók* című fejezet megállapításai. A legkorábbi kapcsolódó emlék, a 13. század végéről származó *Vatikáni kódex* négy magyar szava „egy vázlat vázlata”. Később ennél összetettebb példák is akadnak a prédikáció részeinek tartalmára utaló megjegyzésekre. Ilyen például a 14. században keletkezett *Gyulafehérvári sorok* három magyar nyelvű disztinkciója.

A katolikus írásértelmezés protestáns részről egyik legtöbbet támadott eszköze a négyféle értelem („*quatuor sensus*”) taglalása. Melanchthon nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a Szentírásnak egyetlen értelme van, amelyet a grammatikai magyarázat tehet világossá. Mivel egyedül ez a biztos, ez képes a legnagyobb mértékben elősegíteni és megerősíteni a befogadást. Bármilyen, amit ezen kívül koholnak („*si quid praeter hanc fingitur*”), mivel bizonytalan, nem szilárdíthatja meg eléggé a megértést. Ezért tehát mindig a grammatika vagy a retorika előírásai szerint kell feltárnunk a szövegből eredő, sajátlagos értelmet. A középkori eredetű hagyomány azonban a katolikusoknál töretlen.

A négyszeres írásmagyarázat magyar elnevezéseit tekinti át *A Biblia többszintű értelmzésének megnevezései* című fejezet. A *Sermones dominicales*-ben a latin szövegbe illesztve olvashatók a magyar kifejezések. A „*sensus literalis*” – a magyar glossza szerint a „*testi értelem*” – ellentétéként a „*sensus allegoricus*” „*lelki értelemként*” határozza meg a másik glossza. Ehhez hasonlítanak a Temesvári Pelbárt *Pomeri-*

umának egyik példányában található bejegyzések: „historice vulgo lett dolog szerint, allegorice vulgo lelki értelem szerint”. A *Guillermus-kódex* főszövegében egy különálló lista olvasható, kissé más jelentéseket megadva: „historice id est lett dolog szerint”, „allegorice id est írásoknak előhozásával”. Ezzel az értelmezéssel csaknem megegyeznek a *Jászói glosszák*: „Sensus Historicus: lett dolog szerint való értelem”; „Allegoricus sensus: példa szerint való értelem”.

Középkori prédikációirodalmunkhoz kapcsolódik a szerző egyik legfontosabb felismerése. Korábban nem volt egyértelmű, hogy az *Érdy-kódex* nyomdai kézirat lett volna, ezt legfeljebb feltételezni lehetett. Bartók Zsófia Ágnes azonban a Kart-hauzi Névtelen előszavának „*novo scribendi genere*” kifejezése és annak külföldi párhuzamai alapján hihetővé teszi, hogy a Névtelen kiadásra szánta művét, így az *Érdy-kódex*ben nyomdai kéziratot tisztelhetünk. A „scribere” illetéknéppen értelmezése szerint az „írás” nem elméleti tevékenységet, szellemi alkotómunkát jelent, hanem a folyamat gyakorlati oldalát, a mondandó fizikai rögzítését, az adott esetben a művelet „új fajtájának” alkalmazását, azaz a kézírás helyett a nyomdai sokszorosítást. Ez erősíti azt a feltételezést, amely alapvetően más megvilágításba helyezi Beatus Rhenanus elhíresült kijelentésének (az elterjedt fordítás szerint: „a magyar nyelvet írni kezdik”) tartalmát. A szövegkörnyezet és a párhuzamos források vizsgálata alapján ugyanis úgy tűnik, hogy a sokat idézett fordulat nem annyira dicsérő, mint inkább elmarasztaló: a magyar nyelvű írásbeliség megkésetttségére utal.

Erősen valószínűsíthető tehát, hogy nem sokon múlt az első magyar nyelvű nyomtatvány létrejötte. Igazán sajnálhatjuk, hogy a kézirat források mellett a 16. század elejéről nem hivatkozhatunk magyar nyelvű, nyomtatott prédikációskötetre. Ez csattanós válasz lehetne a magyar nyelvű írásbeliség hiányát hangoztató, nemzeti kultúrális színvonalát lebecsülő korabeli megjegyzésekre.

A középkori kézirat anyagi vizsgálata alapján számos példa igazolja az anyanyelvű írásbeliség jelenlétét a reformáció megjelenése előtt. A kötet eredményei magyar vonatkozásban is megerősítik, amit a nemzetközi kutatás európai vonatkozásban megállapít: a népnyelvek felértékelése, felemelkedése (*die Aufwertung der Volkssprachen, the rise of the vernaculars*) már a középkorban megkezdődött, éppen a latin–népnyelvű megfeleltetésekkel kiindulva, eleinte párhuzamos szövegek segítségével.

Kirajzolódik a folytonosság is, a kapcsolódás a későbbi nyomtatott forrásokhoz. A műfaji egyezések felfedezését Bartók Zsófia Ágnes joggal nevezi megvilágító erejűnek.

A feldolgozott anyag fontos tanulsága – amint már utaltam rá –, hogy a 16. században még nem alakult ki az egységes hagyomány, a leírt szövegek különböző változatokban maradtak fenn, a szakterminológia „sokszínű és rugalmas” volt. Ez a szóbeliség heterogenitását tükrözi, az egység jóval később jött létre. Ennek oka Bartók Zsófia Ágnes szerint:

„A latinul tanulók, és a latinul kevésbé tudók igényeltek volna magyar nyelvű segédanyagokat, ám nem igazán voltak olyan társaik, akik

ellátták volna őket ilyen szövegekkel. Emellett olyan kezdeményező személyből is hiány lehetett, aki egységesíteni szeretne volna a főként szóban terjedő magyar nyelvű hagyományt, és ezt a reformot írásban, mintaszövegek közrebocsájtásával akartak volna megvalósítani.” (140.)

Főszövegének utolsó bekezdésében a szerző említi az egységesítés legfontosabb mozzanatait, a Karthauzi Névtelen követő eredményeket:

„Sikertelen vállalkozása után tíz évvel a célcsoport egy része Gyöngösi Gergely regulafordításának köszönhetően magyar nyelvű nyomtatott szöveghez jutott. Majdnem ötven évvel az Érdy-kódex lejegyzése után, 1574-ben pedig megjelent az első, a Karthauzi Névtelen célkitűzésének megfelelő műfajú magyar nyelvű szöveg, a Kulcsár György összeállításában készült posztilláskötet. A 16. század utolsó harmadában Telegdi Miklós munkájának eredményeképpen pedig már az egyszerű papok is magyar nyelvű mintabeszédeket tarthattak a kezükben.” (141.)

Hozzátehetjük: a magyar nyelvű írásbeliség folyamatosan erősödött, mindinkább elszakadva a latin előképektől. Egyre többen igyekeztek anyanyelvüket – Bornemisza Péter kifejezésével – „napról-napra mind jobban és jobban [...] művelni és gazdagítani”. Ahhoz azonban, hogy a századokon keresztül tartó folyamatot a maga teljességében lássuk, tisztában kell lennünk a kezdetekkel is.

Ehhez járul hozzá Bartók Zsófia Ágnes rendkívül értékes és fontos könyve. Kapcsolódva Tarnai Andor, Bárczi Ildikó, Madas Edit, Horváth Iván és mások eredményeihez, kiterjedt forrásbázisra építve tovább árnyalja középkori irodalmunkra és annak továbbélésére vonatkozó ismereteinket. A latinnyelvűség–magyarnyelvűség, szóbeliség–írásbeliség kettőssége által felvetődő problémákat az információ- és olvasástörténet összefüggéseiben vizsgálva, nemzeti nyelvű irodalmunk kibontakozásához szolgál mind filológiailag, mind módszertanilag megalapozott, megfontolandó állításokkal.